

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

44

ΜΝΗΜΗ ΜΕΝΕΛΑΟΥ Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ

ΑΘΗΝΑ 2012-2013

Έφορευτική Έπιτροπή Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.

Τακτικά μέλη: Απόστολος Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ (Πρόεδρος), Μιχαήλ-Κωνσταντίνος ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ (Επόπτης), Έμμανουήλ Ι. ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, Έπαμεινώνδας Π. ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Άννα ΜΠΕΝΑΚΗ-ΨΑΡΟΥΔΑ.

Άναπληρωματικό μέλος: Κωνσταντίνος ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Υπεύθυνος έκδοσης: Λυδία ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ (Διευθύντρια Έρευνών – Διευθύνουσα Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.)

Η διόρθωση τών τυπογραφικῶν δοκιμίων ἔγινε ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῶν κειμένων.

© Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Κέντρο Έρεῦνης τῆς Ἱστορίας
τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου.

Άναγνωστοπούλου 14 – 10 673 Ἀθήνα.
Τηλ. 210-3664607, 210-3664627-629,
210-3664623.

Fax 210-3664627,
210-3664630.

Academy of Athens.

Research Centre for the History
of Greek Law.

14, Anagnostopoulou str. – 10 673 Athens.
Tel. 210-3664607, 210-3664627-629,
210-3664623.

Fax 210-3664627,
210-3664630.

e-mail: keied@academyofathens.gr

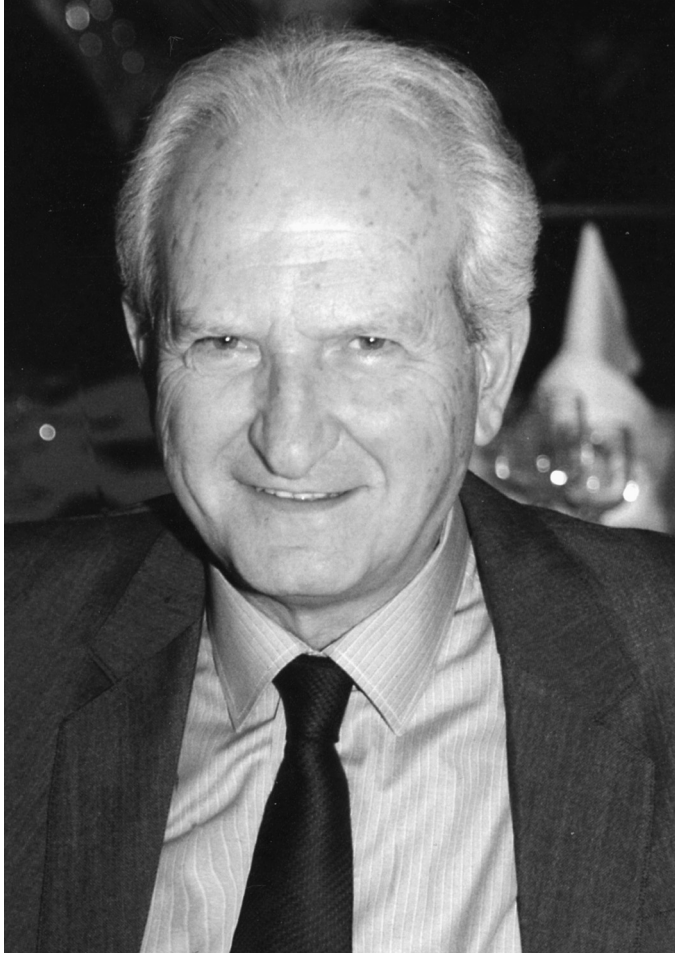
ISSN 1105-0055

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Λυδία ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ Μενέλαος Α. Τουρτόγλου (1921-2013).....	1-8
Μαρία ΓΙΟΥΝΗ «Ἄραϊ καὶ νόμοι καὶ φυλακαὶ» Θεϊκὴ τιμωρία καὶ ποινὴ στὶς ἀρχαιοελληνικὲς πόλεις	9-35
Καλλιόπη Κ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ἡ ἀρχὴ τῆς ἐκατέρωθεν ἀκροάσεως στὸ ἀττικὸ δίκαιο	37-58
Ἡλίας Ν. ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ Δωρεές, κληροδοσίες καὶ «ιδρύματα» στὴν ἐλληνο-ρωμαϊκὴ ἀρχαιότητα. Προβλήματα ορολογίας... ..	59-85
Δήμητρα Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ <i>Legum et morum cura</i> Ἐξέλιξη μίας δικαιοπολιτικῆς ἀρχῆς ἀπὸ τὴν ἡγεμονία τοῦ Αυγούστου ἕως τὸ τέλος τῆς Ὑστερῆς Αρχαιότητος	87-127
Σπύρος Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ Τὸ ἐμβρυο στὸ βυζαντινὸ δίκαιο	129-172
Valerio Massimo MINALE Byzantine Law and Manichaeian Heresy: Some Considerations about Ekl. 17.52	173-192
Hylkje de JONG Stephanus on the <i>Conditiones</i> in D. 12,1: A Byzantine Classification	193-207

Daphne PENNA	
From “douloi” to demanding negotiators: the case of the Venetians in 12th century Byzantium. An example on succession law from the chrysobull of Alexios III Angelos to Venice in 1198	209-225
Φωτεινή ΚΑΡΛΑΦΤΗ-ΜΟΥΡΑΤΙΔΗ	
<i>Το Κατάστημα των Νοταρίων:</i> κανονιστικές ρυθμίσεις του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος στις αρχές του 19ου αιώνα στα Ιόνια Νησιά	227-276
Λυδία ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ	
Κριτικές παρατηρήσεις για τη νομική θεμελίωση του νέου ελληνικού κράτους Με βάση ανέκδοτο υπόμνημα προς τον Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια (12.11.1829)	277-403
Γεώργιος Π. ΝΑΚΟΣ	
Οριοθέτηση του νομικού καθεστώτος των ιδιοκτησιακών τίτλων των τέως οθωμανικών γαιών της κατηγορίας mülk («καθαρές» ιδιοκτησίας) στη Θάσο	405-449
Αναστασία Γ. ΠΑΛΗΟΥ	
Εικονικές δικαιοπραξίες στην Κοζάνη του 19ου αιώνα	451-483

ΜΝΗΜΗ
ΜΕΝΕΛΑΟΥ Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ

Μενέλαος Α. Τουρτόγλου

ΜΕΝΕΛΑΟΣ Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ
(1921-2013)

Τη 10η Φεβρουαρίου 2013 η οικογένεια των Ελλήνων Ιστορικών του Δικαίου απώλεσε με τον θάνατο του Ακαδημαϊκού Μενέλαου Τουρτόγλου έναν εξαιρετικό νομομαθή και καινοτόμο μελετητή, ο οποίος άσκησε σημαντικότερη και ευεργετική επιρροή στην έρευνα του βυζαντινού και μεταβυζαντινού δικαίου καθώς και αυτού της μετεπαναστατικής και καποδιστριακής περιόδου.

Ο Μενέλαος Τουρτόγλου γεννήθηκε στη Σμύρνη το 1921 και, ακόμα νήπιο, έζησε τον ξεριζωμό των Ελλήνων της Ιωνίας. Τις γυμνασιακές του σπουδές πραγματοποίησε στο ΣΤ΄ Γυμνάσιο Αρρένων Αθηνών και τις πανεπιστημιακές στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Κατά τα έτη 1954-1957 πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές στην ιστορία του ρωμαϊκού και βυζαντινού δικαίου στο Παρίσι, υπό την καθοδήγηση του επιφανούς ρωμαϊστή R. Monier και του βυζαντινολόγου P. Lemerle, αρχικά ως υπότροφος της Γαλλικής Κυβερνήσεως και στη συνέχεια με την οικονομική ενίσχυση του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών. Στο διάστημα των σπουδών του στην École Pratique des Hautes Études θα έχει την αμέριστη αρωγή του Νίκου Σβωρώνου με τον οποίο συνδέθηκε με δεσμούς στενής φιλίας. Το 1960 αναγορεύθηκε διδάκτορας στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών με τον βαθμό άριστα επί τη βάσει της διατριβής του με τίτλο «*Τό φονικόν καί ἡ ἀποζήμιωσις τοῦ παθόντος. Βυζάντιον-Τουρκοκρατία-Μετεπαναστατικοί χρόνοι μέχρι καί τοῦ Καποδιστρίου*», Ἀθῆναι 1960. Το 1963 η αρμοδία κατά νόμον επιτροπή, αποτελούμενη από τους Ακαδημαϊκούς Κ. Τριανταφυλλόπουλο, Κ. Τσάτσο, Γ. Μαριδάκη, Γ. Πουλίτσα, Ξ. Ζολώτα τον επέλεξε παμψηφεί Διευθυντή του Κέντρου Ερευνῆς της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου. Το 1979 η Νομική Σχολή του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης τον εξέλεξε τακτικό Καθηγητή στην έδρα της Ιστορίας του Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου. Το 1980 η Γενική Συνέλευση των Καθηγητῶν του Πανεπιστημίου Θράκης τον εξέλεξε Αντιπρύτανη, το δε επόμενο έτος (1981), Πρύτανη του Πανεπιστημίου τούτου. Η Ακαδημία Αθηνών, σε αναγνώριση της προσφοράς του στη μελέτη και έρευνα της Ιστορίας του Δικαίου τον εξέλεξε, αρχικά (το έτος 1984) αντεπιστέλλον μέλος και στη συνέχεια (το έτος 2005) τακτικό μέλος της. Υπό την πρώτη του ιδιότητα πραγματοποίησε από το βήμα της Ακαδημίας πολλές επιστημονικές ανακοινώσεις και ομιλίες αναφερόμενες πάντα στην Ιστορία του Δικαίου, ενώ υπό τη δεύτερή του ιδιότητα επόπτευσε και κατηύθυνε με γνώση και ευσυνειδησία το Κέντρο Ερευνῆς της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου. Έγκριτος δικηγόρος παρ' Αρείῳ Πάγῳ ἤδη από το έτος 1966, διετέλεσε τακτικό μέλος του Δικαστηρίου Αγωγῶν Κακοδικίας, επιμελητής επί σειράν ετῶν της περιοδικῆς έκδοσης «*Διαρκῆς Νομολογία τῶν Φορολογικῶν Δικαστηρίων-Νομοθεσία*», επίτιμο μέλος της *Ελληνικῆς Εταιρείας Ιστορίας του Δικαίου*, μέλος του Διοικητικῆς Συμβουλίου της *Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν και της Εταιρείας Ιστορικῶν Σπουδῶν ἐπὶ τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ*, εταῖρος της *Αρχαιολογικῆς Εταιρείας*, μέλος της *Φιλεκπαιδευτικῆς Εταιρείας* καθώς και πολλῶν ἄλλων επιστημονικῶν εταιρειῶν και συλλόγων.

Βαθύς γνώστης των πηγών του βυζαντινού και μεταβυζαντινού δικαίου, προικισμένος με πηγαίο και οξύ αισθητήριο για την ανεύρεση και κατάδειξη του “σημαίνοντος”, μέσα από τη σωρεία των αντιφατικών πληροφοριών που παρέχει συχνά το αρχαιακό υλικό, ακαταπρόλητος, ακόμα και σε προχωρημένη πλέον ηλικία, στην ανεύρεση καινοτόμων ιδεών και πεδίων έρευνας, ο Μενέλαος Τουρτόγλου προσεγγίζει με “ανατομική” διάθεση τις πλέον ασαφείς και αμφιλεγόμενες νομικές έννοιες αναδεικνύοντας την εξελικτική πορεία των γενικών αρχών και των θεσμών του δικαίου. Χαρακτηριστικό των μελετών του είναι η ακρίβεια, η σαφήνεια και η λιτότητα έκφρασης. Οι κρίσεις, τα συμπεράσματα και η σχετική με αυτά επιχειρηματολογία διατυπώνονται κατά τρόπο λακωνικό και στηρίζονται σταθερά στις πηγές τις οποίες με περισσή σχολαστικότητα παραθέτει. Σε ικανό αριθμό μελετών του οι χρησιμοποιούμενες πηγές, ως ανέκδοτες, έρχονται για πρώτη φορά στο φως της δημοσιότητας.

Είναι πολύ ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι ο Μενέλαος Τουρτόγλου εκκινεί την επιστημονική του πορεία από εκείνο το σημείο πνευματικής ωριμότητας και αρτιότητας ως προς την ανάλυση των πηγών, το οποίο οι περισσότεροι επιστήμονες προσεγγίζουν μόνον μετά από πολυετή επιστημονικό μόχθο. Η ιδιοφυής νομική του σκέψη θα αποκαλυφθεί όταν θα κληθεί από τον διαπρεπή βυζαντινολόγο Paul Lemerle να επιλύσει με τη διδακτορική του διατριβή το άκρως “αινιγματικό” ζήτημα της νομικής φύσεως του κεφαλαίου περί «φόνου» ή «φονικού» που απαντά σε πλήθος επίσημων βυζαντινών νομικών κειμένων του τέλους του 13ου-μέσα του 14ου αι. Οι έως τότε διατυπωθείσες επιστημονικές απόψεις, οι οποίες ομόφωνα είχαν ταυτίσει τη μνημονευόμενη στις πηγές «δημοσιακή άπαίτηση» του φονικού, άλλοτε με φορολογική επιβάρυνση καταπίπτουσα υπέρ της δημοσίου ταμείου της παρακμάζουσας βυζαντινής αυτοκρατορίας και άλλοτε με φορολογικό προνόμιο χορηγούμενο, κατά περίπτωση, υπέρ μονών, πόλεων ή επιφανών αξιωματούχων, δεν θα επηρεάσουν τον Μενέλαο Τουρτόγλου κατά τη διεξοδική πραγμάτευση του θέματος. Ως κατ’ εξοχήν διεισδυτικός ιστορικός του δικαίου, θα επαναπροσεγγίσει το ζήτημα από μία εντελώς διαφορετική οπτική γωνία. Όπως ο ίδιος αναφέρει στην εισαγωγή της διατριβής του, η οποία έγινε ενθουσιωδώς δεκτή στη διεθνή επιστήμη, έναυσμά του θα αποτελέσουν ορισμένες παρατηρήσεις του που βασίζονται στα παρεχόμενα από τα χρυσόβουλλα του Ανδρονίκου Β΄ προνόμια υπέρ μονών και μελών της βυζαντινής αριστοκρατίας των ετών 1298, 1299, 1307, 1327. Η εμπριθής ανάλυση των περί ανθρωποκτονίας νομικών και φιλολογικών βυζαντινών πηγών, ο ιδιαίτερα καινοτόμος συσχετισμός των πληροφοριών που παρέχουν τα κείμενα αυτά, ακόμη και με τις συναφείς πηγές της μεταβυζαντινής και μετεπαναστατικής περιόδου, αλλά και η παράλληλη διερεύνηση του δικαιώματος του παθόντος προς αποζημίωση, θα τον οδηγήσουν στη διαλεύκανση ορισμένων άκρως συγκεχυμένων, έως τότε, νομικών εννοιών του βυζαντινού ποινικού δικαίου. Επίσης, θα βοηθήσουν στον εντοπισμό των αντινομιών της ιουστινιάνειας νομοθεσίας σε σχέση ιδίως με το ζήτημα της ασυλίας των φονέων, καθώς και στην αποκάλυψη του περιεχομένου αλλά και των σκοπιμοτήτων που εξυπηρέτησαν οι κύριοι νομικοί σταθμοί από τους οποίους διήλθε η εξέλιξη των ποινικών αντιλήψεων στο βυ-

ζαντινορωμαϊκό δίκαιο. Τέλος, με βάση την κριτική προσέγγιση των βυζαντινών πηγών σε συνδυασμό με το περιεχόμενο δύο χρυσοβούλλων του Ανδρονίκου Β΄ των ετών 1298 και 1307, θα υποστηρίξει τη θέση ότι η δήμευση της περιουσίας των εκουσίων φονέων επανεισάγεται στην αυτοκρατορική νομοθεσία ως μια καθαρά περιουσιακή ποινή, και όχι ως φορολογική επιβάρυνση, όπως είχε έως τότε επανειλημμένως υποστηριχθεί.

Το ζήτημα της στερεότυπης μνείας των κεφαλαίων περί παρθενοφθορίας και *εὐρέσεως θησαυροῦ* από κοινού με το κεφάλαιο περί *φόνου ἢ φονικῶ* σε πλήθος αυτοκρατορικών χρυσοβούλλων των ετών 1311-1344 θα αποτελέσει το εφελτήριο για την κατάρτιση της δεύτερης μονογραφίας του Μενελάου Τουρτόγλου υπό τον τίτλο «*Παρθενοφθορία καὶ εὐρεςες θησαυροῦ. Βυζάντιον-Τουρκοκρατία-Μετεπαναστατικοὶ χρόνοι μέχρι καὶ τοῦ Καποδιστρίου*», η οποία θα έρθει στο φως της δημοσιότητας τρία μόλις χρόνια αργότερα (1963). Στη σημαντική αυτή μελέτη, η οποία κατ' ἐξοχήν τον καθιέρωσε στον ευρωπαϊκό χώρο, καθώς επαινέθηκε από την αυστηρότατη γερμανική κριτική, ο Μενέλαος Τουρτόγλου, ύστερα από μία διεξοδική ανάλυση των σχετικών με την παρθενοφθορία διατάξεων του βυζαντινού ποινικού δικαίου, του δικαίου που εφαρμόσθηκε στη δικαστηριακή πρακτική, αλλά και των αλλαγών που επήλθαν στις ποινικές αντιλήψεις, κυρίως ως προς τις επιβαλλόμενες περιουσιακές ποινές, θα καταλήξει στη διαπίστωση ότι η παρθενοφθορία απετέλεσε μία καθαρά περιουσιακή ποινή υπέρ του δημοσίου ταμείου εις βάρος του δράστη του εγκλήματος εκουσίας φθοράς παρθένου. Οι λιγοστές παραχωρήσεις του προνομίου της απαλλαγής από την περιουσιακή αυτή ποινή που χορηγήθηκαν σε ορισμένες μονές νευραλγικής σημασίας είχαν, κατά τη θέση την οποία απολύτως τεκμηριωμένα θα υποστηρίξει, μία καθαρά πολιτικής φύσεως αιτιολογία που υπαγορεύθηκε από συγκεκριμένες σκοπιμότητες της ύστερης βυζαντινής περιόδου.

Στο δεύτερο μέρος της ως άνω μονογραφίας θα εξετασθεί διεξοδικά το ζήτημα των δικαιωμάτων του δημοσίου σε περίπτωση *εὐρέσεως θησαυροῦ*. Ταυτόχρονα δε θα διερευνηθεί το ζήτημα της *αχρησίας* και της *καταστρατήγησης* των ρυθμίσεων της *ιουστινιάνειας* νομοθεσίας, της νομοθετικής επαναφοράς των διατάξεων αυτών μέσω των *Νεαρῶν* του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού, αλλά και των μεταγενέστερων προνομιακών παραχωρήσεων υπέρ πόλεων ἢ εκκλησιῶν, κατά παρέκκλιση από το επίσημο βυζαντινό δίκαιο. Ευρηματικότητα είναι εδώ η αντίχρευση των καθαρά οικονομικών παραμέτρων οι οποίες λανθάνουν στις ρυθμίσεις της *Νεαρῶν* 51 του Λέοντος του Σοφού τις αναφερόμενες στην *πάταξη* της *συνήθειας* των κρατικών οργάνων να οικειοποιούνται το σύνολο του ανευρισκόμενου θησαυρού, και μάλιστα, ακόμη και επί *μη* δημοσίων κτημάτων. Και τούτο διότι το σχετικό απόσπασμα της *Νεαρῶν*, με το οποίο επιχειρείται η αντιμετώπιση της προβληματικής πρακτικής της απόκρυψης πολυτίμων μετάλλων και νομισμάτων που μοιραίως αναπτύσσεται σε ασταθές οικονομικό περιβάλλον, συσχετίζεται από τον συγγραφέα με το σύνολο των συναφών ρυθμίσεων του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, οι οποίες και θα ερμηνευθούν εντός του πλαισίου των οικονομικών και νομισματικών συνθηκών που είχαν επικρατήσει κατά τους τελευταίους αιώνες πριν από την Άλωση. Η εν συνεχείᾳ επιχειρούμενη λεπτομε-

ρής εξέταση του περιεχομένου των χρυσοβούλλων των αρχών του 14ου αι., με τα οποία ρητώς εξαιρείται η εύρεση θησαυρού από τα φορολογικά προνόμια υπέρ μονών, εκκλησιών, πόλεων και αξιωματούχων, και μάλιστα «ἀμετατρέπτως», θα τεκμηριώσει περαιτέρω τη θέση του ότι η εύρεση θησαυρού δεν συνιστούσε, όπως εσφαλμένα είχε υποστηριχθεί, φορολογική επιβάρυνση.

Μεγάλης συνθετικής πνοής είναι επίσης η μελέτη του «Άβιωτίκιον. Συμβολή εις τό βυζαντινόν κληρονομικόν δίκαιον» (1973), η οποία θα δει το φως της δημοσιότητας δέκα χρόνια αργότερα. Με την έρευνά του αυτή ο Μενέλαος Τουρτόγλου θα ανατρέψει και πάλι τις παγιωμένες αντιλήψεις στη διεθνή επιστήμη περί της νομικής φύσεως του *άβιωτικίου* ως φορολογικού προστίμου ή φόρου κληρονομιάς. Η ανάλυση των βυζαντινών πηγών περί του εξ αδιαθέτου κληρονομικού δικαιώματος του δημοσίου, σε συσχετισμό με το περιεχόμενο των χρυσοβούλλων και αργυροβούλλων της παλαιολόγειας περιόδου (των ετών 1294 έως 1450 περίπου), θα καταδείξει ότι το *άβιωτίκιον* απετέλεσε αυτοτελές κληρονομικό δικαίωμα του βυζαντινού δημοσίου που ανήρχετο, κατά κανόνα, στο 1/3 της περιουσίας όσων απεβίωναν άτεκνοι και χωρίς να έχουν συντάξει διαθήκη, αδιακρίτως της κοινωνικο-οικονομικής ιδιότητάς τους ως ελευθέρων ή παροίκων. Οι σποραδικές, *contra legem*, προνομιακές παραχωρήσεις υπέρ διαφόρων χωροδεσποτών ή μονών υποδηλώνουν την αποδυνάμωση της κρατικής ισχύος κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο.

Ιδιαιτέρως ρηξικέλευθο είναι το περιεχόμενο της μελέτης του «Παρατηρήσεις επί τής φερομένης ως Νεαρᾶς 26 τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου» (1995). Στην επιστημονική του αυτή εργασία ο Μενέλαος Τουρτόγλου επανέρχεται σε ένα δυσεπίλυτο ζήτημα, τις επιμέρους παραμέτρους του οποίου έχει ο ίδιος πολλαπλώς εξετάσει σε πολλά προγενέστερα έργα του. Στη συγκεκριμένη ωστόσο μελέτη θα θέσει υπό αμφισβήτηση και θα ερευνήσει διεξοδικά την κρατούσα άποψη περί επικυρώσεως της «νεαρᾶς ἀναφορᾶς» του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθανασίου από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο κατά τις αρχές του 14ου αι. Η επιχειρηματολογία του θα στηριχθεί κυρίως στην επιλεκτική καταχώριση ορισμένων μόνο κεφαλαίων της νεαρᾶς αυτής αναφορᾶς (περί κληρονομικού δικαίου, ανθρωποκτονίας εκ προθέσεως και παρθενοφθορίας) σε αξιόλογα εραnisτικά έργα της ύστερης βυζαντινῆς περιόδου, στη μνεία πλειόνων και διίσταμένων ρυθμίσεων για την παρθενοφθορία στην *Ἐξάβιβλο* του Αρμενοπούλου, στην παράλειψη οποιασδήποτε αναφορᾶς περί επικυρώσεως της από τον σύγχρονό της κριτή Αρμενόπουλο, στη μη επιτακτική ή αποτρεπτική διατύπωση του κειμένου της, στη ρητή της μνεία ως «ζητήσεως» ή «νεαρᾶς ἀναφορᾶς» ή «αἰτήσεως». Επιπρόσθετα, για την επίρρωση των απόψεών του θα αξιοποιήσει ερμηνευτικά τις πολυάριθμες ενδείξεις που σώζονται στη νομική πρακτική των βυζαντινών χρόνων σχετικά με το ανεφάρμοστο των διατάξεων του κεφαλαίου της νεαρᾶς αυτής αναφορᾶς περί της κληρονομικής διαδοχῆς των ατέκνων παροίκων. Ο σχολιασμός, με τεκμηριωμένα επιστημονικά επιχειρήματα, των «αιρετικών» αυτών απόψεών του παραμένει ακόμη εκκρεμής.

Σε όλες αυτές τις επιστημονικές εργασίες του Μενελάου Τουρτόγλου, ο προσεκτικός αναγνώστης ανευρίσκει τη «σπερματική» μορφή ή τις βάσεις των ιδεών

που θα αναπτύξει στο πολύμορφο “δίκτυο” των μετέπειτα ερευνητικών του αναζητήσεων. Ο μίτος των πολυετών του ερευνών εκτυλίσσεται γύρω από μία ευρύτατη θεματική, η οποία εντάσσεται κυρίως στην ύλη του εμπραγμάτου, κληρονομικού, ποινικού, και δημοσιονομικού δικαίου των βυζαντινών χρόνων, καθώς και του δικαίου της μεταβυζαντινής, της μετεπαναστατικής και καποδιστριακής περιόδου. Ιδιαίτερα πολύτιμες θα αποδειχθούν, συν τω χρόνω, οι οξυδερκείς παρατηρήσεις του σε επιμέρους νομικά ζητήματα, παρατηρήσεις, οι οποίες, πέραν της ιδιαίτερης σημασίας τους για την ανάδειξη της εξελικτικής πορείας των θεσμών του ελληνικού δικαίου, συνέβαλαν και στην διαλεύκανση ορισμένων “σκοτεινών” πτυχών του οικονομικού και κοινωνικού βίου της βυζαντινής αυτοκρατορίας, από τις απαρχές του 5ου αι. έως την οριστική κατάλυσή της. Θα πρέπει επίσης να τονισθεί ότι ο Μενέλαος Τουρτόγλου, κατά τη διερεύνηση πολλών από τα ειδικότερα νομικά ζητήματα που τον απασχόλησαν, επιτέλεσε έργο πραγματικού “σκαπανέα”. Και τούτο διότι οι ιδέες, τις οποίες πρώτος αυτός διατύπωσε, και οι συναφείς, πάντα λιτές και ρηξικέλευθες, επιστημάνσεις του εισήγαγαν νέα πεδία στην έρευνα της Ιστορίας του Δικαίου για έλληνες και ξένους μελετητές.

Οι πολύμορφες πρακτικές με τις οποίες, ήδη από τον 6ο αι. μ.Χ., καταστρατηγούνται μεθοδευμένα οι ρυθμίσεις του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου θα τον απασχολήσουν επισταμένως σε μία σειρά μελετών του, κυρίως δε στην εξόχως σημαντική, λόγω της σφαιρικής επισκόπησης των νομικών και φιλολογικών βυζαντινών πηγών, μελέτη του «*Παρανομίες “δυνατών” και όργάνων του δημοσίου σέ βυζαντινά νομικά κείμενα και ή συμβολή της Έκκλησίας στην έξυγιάνση της δικαιοσύνης και στην πάταξη της διαφθοράς*» (1997). Πρόκειται για εργασία στην οποία εκτίθενται διεξοδικά οι ποικίλες διακυμάνσεις της αυτοκρατορικής πολιτικής στον τομέα της πάταξης της διαφθοράς, οι υποκρυπτόμενες οικονομικές σκοπιμότητες καθώς και οι συναφείς αντινομίες που παρατηρούνται μεταξύ των επισήμων βυζαντινών εγγράφων. Τα αμέσως επόμενα έτη, αντικείμενο των ερευνών του θα αποτελέσουν ορισμένα ζητήματα τα οποία παρουσιάζουν λογική και εγγύτατη συνάφεια με τα προαναφερθέντα. Μεταξύ αυτών αξίζει ιδιαίτερα να μνημονευθούν ο ενεργός ρόλος που διεδραμάτισε, κατά τη βυζαντινή περίοδο, ο ορθόδοξος κλήρος στην προστασία των ποικιλοτρόπως αδικουμένων τα κληρονομικά δικαιώματα του βυζαντινού δημοσίου, όταν επήρχετο εξ αδιαθέτου διαδοχή, αλλά και η νομοθετική πρακτική με την οποία συχνά απεμπολούνταν τα κληρονομικά αυτά δικαιώματα υπό τη μορφή της παροχής ευεργετημάτων υπέρ ορισμένων κοινωνικών τάξεων ή σωματειακά οργανωμένων ομάδων.

Η πολυσημία των εννοιών «*εὐπορος-ἀνεύπορος*», «*ἐντιμος-εὐτελής*» και «*πένης*» στις βυζαντινές νομικές πηγές είναι ένα ζήτημα που τον είχε ήδη απασχολήσει κατά τη συγγραφή των πρώτων μονογραφιών του. Σε επόμενα έργα του, βασιζόμενος στην τέλεια γνώση των νομικών βυζαντινών πηγών, θα καταδείξει την έκταση των ανισοτήτων στην ποινική μεταχείριση των ενόχων κατά τη βυζαντινή περίοδο, αλλά και τους απόηχους των διακρίσεων αυτών στο ποινικό δίκαιο της μετεπαναστατικής περιόδου καθώς και στο σύγχρονο ποινικό δίκαιο.

Στις μελέτες του «*Οι ἀνήλικοι στό βυζαντινό και μεταβυζαντινό ποινικό δί-*

καιο» (1985), «*Επιεικείς και φιλόανθρωπες διατάξεις του Βυζαντινού Ποινικού Δικαίου ἀμβλύνοσες τὴν τραχύτητα τοῦ ποινικοῦ κολασμοῦ*» (2001), «*Φιλάνθρωπες ἐπιδράσεις στοῦ κληρονομικό δίκαιο τῶν βυζαντινῶν*» (2002), «*Περί τῆς ἀρχῆς “ἐγκλημα δέν ὑπάρχει, οὐδέ ποινὴ ἐπιβάλλεται ἄνευ νόμου”*» (2004), «*Περί τῆς συλλογικῆς εὐθύνης σέ βυζαντινά και μεταβυζαντινά νομικά ἰδίως κείμενα*» (2007), στις οποίες κατεξοχὴν αναδεικνύονται οι παλινδρομήσεις της αυτοκρατορικής πολιτικῆς κατά τη μακραιώνη ιστορία του Βυζαντίου, διερευνῶνται ζητήματα ὅπως: i) η ευελιξία στην ερμηνευτική προσέγγιση των κανόνων του ποινικοῦ δικαίου, ὅπως αὐτὴ εκδηλώνεται στη δικαστηριακὴ πρακτικὴ των βυζαντινῶν χρόνων, ii) τα ὅρια της διακριτικῆς εξουσίας του βυζαντινοῦ δικαστή κατά την ἐπιμέτρηση των ποινῶν, iii) η ἰσχὺς του ἐθίμου ως πηγῆς δικαίου (ἰδίως ως προς την κατάλυση ἢ ἐπαύξηση του ἀξιοποίνου ἢ τη μείωση της ποινῆς), iv) η ἔκταση της εφαρμογῆς ορισμένων γενικῶν αρχῶν του δικαίου στο βυζαντινό και, κατ' ἐπέκταση, στο μεταβυζαντινό ποινικό και κληρονομικό δίκαιο (αρχὴ της ἐπιείκειας και φιλανθρωπίας, ἀρχὴ *nullum crimen nulla poena sine lege*, ἀρχὴ της συλλογικῆς εὐθύνης). Για την ἐξαγωγή ἀσφαλῶν πορισμάτων θα ἐξεταστοῦν ἐπικουρικά ορισμένες, ἀδιερεύνητες ἀκόμη, πλὴν ὅμως θεμελιώδεις ἔννοιες του βυζαντινοῦ ποινικοῦ δικαίου, ὅπως λ.χ. ἡ ἔννοια του διακεκριμένου, του «*ἐξτραορδινάριου*» και του ἐγκλήματος παραλείψεως, ἡ ἔννοια και οι διακρίσεις της χάριτος («*ἀφέσεως*»), οι νομικῆς συνέπειες των διακρίσεων αὐτῶν, ἀλλὰ και το δίκαιο της ἀσυλίας, ὅπως ἐμφανίζεται κυρίως στην ἰουστινιανεία νομοθεσία και σε δύο Νεαρές του Κ. Πορφυρογεννήτου του 10ου αι.

Κατά τη μελέτη της ἐξελικτικῆς πορείας διαφόρων νομικῶν θεσμῶν της μεταβυζαντινῆς και μετεπαναστατικῆς περιόδου, το ἐρευνητικό του ενδιαφέρον ἐστιάζεται στις ἐπιδράσεις του ἐπισήμου ἢ του δημῶδους βυζαντινοῦ δικαίου στα μεταβυζαντινά νομικά κείμενα και στις τοπικῆς συνήθειες των ὑπόδουλων ἐλληνικῶν πληθυσμῶν, στη συμβολὴ των δραγομάνων του οθωμανικοῦ στόλου στην ἀναβάθμιση του νευραλγικοῦ τομέα της δικαιοσύνης κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, στη διερεύνηση του θεσμοῦ της αἰρετοκρατίας, στους δικονομικούς κανόνες που τηροῦνταν ἀπὸ τα κοινοτικά και ἐκκλησιαστικά κριτήρια, στον ζωτικό ρόλο που διεδραμάτισαν οι κοινότητες των νήσων του Αἰγαίου κατά την ἐπίλυση των ἀστικῶν και ποινικῶν διαφορῶν. Μάλιστα, ὅπως πολὺ χαρακτηριστικά ἔχει εἰπωθεί¹, ἡ ξεχωριστὴ του «*ὄσφρηση ὡς πρὸς τὸ νόημα τῶν ἐλληνόγλωσσων κειμένων*», θα ἀνασύρει ἀπὸ το ογκωδέστατο ἀρχεῖο ἀστικὸ «*ἀχαρτογράφητα*» νομικά ζητήματα που θα διαφωτίσουν πληρέστερα τις σκοτεινῆς πτυχῆς της τελευταίας ιστορικῆς περιόδου του ἐλληνικοῦ δικαίου. Ὡς ἐνδεικτικό παράδειγμα μποροῦν να ἀναφερθοῦν οι ἐπιβιώσεις του θεσμοῦ της «*ἐκμαρτυρίας*» του ἀττικῶν δικονομικοῦ δικαίου στη νοταριακὴ πρακτικὴ των βυζαντινῶν και μεταβυζαντινῶν χρόνων, ἡ σύγκριση των δικονομικῶν διατάξεων των νομοθετικῶν κειμένων της φαναριώτικης περιόδου της Μολδαβίας και Βλα-

1. ΑΠ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, «*Παρουσίαση τοῦ ἔργου τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Μενελάου Τουρτόγλου*», Δημοσία Συνεδρία τῆς 13.12.2005 (Ἵποδοχὴ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μ. Τουρτόγλου), *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* τ. 80 (2005), 206.

χίας με τις αντίστοιχες του βυζαντινού δικαίου, το ζήτημα των νομικών προτύπων του “έμβρουδούς” ποινικού νόμου του *Ἀπανθίσματος τῶν Ἐγκληματικῶν* (1824). Τέλος, και όσον αφορά στη μελέτη της καποδιστριακής περιόδου, πρωτοποριακή υπήρξε η επιστημονική συμβολή του Μενέλαου Τουρτόγλου στην ανάδειξη του νευραλγικού έργου που έφεραν εις πέρας οι νομικοί σύμβουλοι του Ιωάννη Καποδίστρια στον τομέα ιδίως της οργάνωσης και απονομής της πολιτικής και ποινικής δικαιοσύνης και της νομοθετικής ρύθμισης των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας κατά τη σύντομη και ταραχώδη αυτή περίοδο της νεότερης ελληνικής ιστορίας (ίδρυση ανωτάτου ακυρωτικού δικαστηρίου, *Πολιτική καί Ἐγκληματική Διαδικασία* του 1830, διάκριση των λειτουργιών, νομοθετικά μέτρα για την πάταξη των απάνθρωπων ή παράλογων εθίμων κ. ά).

Όμως ο Μενέλαος Τουρτόγλου δεν περιορίσθηκε αποκλειστικά και μόνον στην επιστημονική έρευνα. Στην Ακαδημία Αθηνών προσέφερε με μεγάλη ευσυνειδησία και αυταπάρνηση τις υπηρεσίες του ως Διευθυντής και ακολούθως ως Επόπτης του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου και ως κριτής μονογραφιών αναφερόμενων στο γνωστικό πεδίο της Ιστορίας του Δικαίου. Ως Διευθυντής του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου κατά τα έτη 1963-1981 είναι εκείνος ο οποίος με την απαράμιλλη εργατικότητα και διορατικότητά του έθεσε ουσιαστικά τις βάσεις της στελέχωσης, οργάνωσης και ενεργοποίησης του Κέντρου αυτού ώστε να καταστεί ικανό να ανταποκριθεί στους σκοπούς του. Καρπός της διοργάνωσης σημαντικών ερευνητικών αποστολών σε βιβλιοθήκες και αρχεία του εσωτερικού και εξωτερικού (*Biblioteca Apostolica Vaticana, Bibliothéque Nationale de Paris, Αρχεία της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου και του ναού της Παναγίας της Λίνδου, Ιστορικό Αρχείο Δωδεκανήσου, Ιστορικό Αρχείο Κέρκυρας, Ιστορικό Αρχείο Ὑδρας, Γενικά Αρχεία του Κράτους, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, αρχεία νήσων Πάρου και Σαντορίνης, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Κεφαλληνίας, τμήμα Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης*) υπήρξε η συγχομιδή άφθονου ανέκδοτου υλικού της μεταβυζαντινής περιόδου που αξιοποιήθηκε από τον ίδιο και πολλούς άλλους συγγραφείς, εξακολουθεί δε να αποτελεί πρόσφορο πεδίο έρευνας μέχρι και σήμερα. Επιμελήθηκε την έκδοση 14 τόμων της επιστημονικής Επετηρίδας του Κέντρου (τόμοι 10-23) όπου έχουν περιληφθεί μονογραφίες, εκδόσεις σημαντικών νομικών έργων της μεταβυζαντινής περιόδου και αξιόλογες μελέτες ελλήνων και ξένων ερευνητών της Ιστορίας του Δικαίου, ορισμένες μάλιστα από τις οποίες θεωρούνται πλέον “κλασικές” στο είδος τους. Κατά το ίδιο αυτό διάστημα ανέλαβε την κωδικοποίηση της νομοθεσίας της Ακαδημίας Αθηνών και των ερευνητικών της Κέντρων των ετών 1972 και 1976, ενώ ιδιαίτερα γόνιμη υπήρξε η συνεργασία του με τους διαπρεπείς ιστορικούς του δικαίου και Ακαδημαϊκούς Γεώργιο Πετρόπουλο και Παναγιώτη Ζέπο. Με την επιμέλειά του εξάλλου είδαν το φως της δημοσιότητας οι δύο τόμοι του μνημειώδους έργου του Γεωργίου Πετροπούλου, *Ιστορία καί Είσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου*, Ἀθήνα 1963, ενώ καρπός της συνεργασίας του με τον Ακαδημαϊκό Παναγιώτη Ζέπο υπήρξε η σύνταξη του τμήματος «*Griechenland*» στο Εγχειρίδιο των πηγών και της γραμματείας της ιστορίας του νεότερου ευρωπαϊκού ιδιωτικού δικαίου (*Handbuch der Quellen und Literatur*

der neueren Europäischen Privatrechtsgeschichte, III 19,5 (Hrsg. H. Coing), München 1988, 473-535). Κατά τα έτη 2005-2012, υπό την έμπνευση και με πρωτοβουλία του, άρχισαν τις εργασίες τους και ολοκληρώθηκαν δύο ερευνητικά προγράμματα του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου [Περίγραμμα της Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου. Τα ελληνικά κείμενα/Περίγραμμα της Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου του λατινοκρατούμενου ελληνισμού. Τα λατινικά, ιταλικά και γαλλικά κείμενα/Ο κώδικας Vaticanus Graecus 2639], τα αποτελέσματα των οποίων έχουν ήδη δημοσιευθεί σε τρεις τόμους των επιστημονικών εκδόσεων της Ακαδημίας Αθηνών [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 63 (2011), σσ. 1-726/Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών τ. 65 (2012), σσ. 1-471/Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου 44-Παράρτημα 12 (2013), σσ. 1-368 αντιστοίχως].

Ως διδάσκαλος και προϊστάμενος έρευνας, ο Μενέλαος Τουρτόγλου ενεθάρρυνε θερμώς την πρωτοβουλία και εξέφραζε την ειλικρινή του ικανοποίηση στα δείγματα επιμελούς εργασίας. Διατυπώνοντας κρίσεις πάντοτε καίριες και χρήσιμες, ποτέ κολακείες, αξίωνε από τους συνεργάτες του όσα και από τον ίδιο τον εαυτό του. Απεχθανόταν την προχειρότητα και την έλλειψη κριτικής θεώρησης κατά την ερευνητική προσέγγιση των ζητημάτων. Η στάση του όμως αυτή δεν προερχόταν από μία στείρα ακαδημαϊκή αυστηρότητα, αλλά από την ειλικρινή του επιθυμία να παραδώσει στην υπηρεσία του γνωστικού αντικειμένου της Ιστορίας του Δικαίου ευσυνειδητούς νέους επιστήμονες. Ενθουσιώδης, όταν επρόκειτο για την ανάδειξη της επιστημονικότητας μίας θέσης, της ακρίβειας ενός ισχυρισμού ή της λογικής ενός επιχειρήματος, επέμενε πάντοτε στη στήριξη του ορθού. Σε όλη τη διάρκεια του βίου του παρέμεινε μακριά από προκαταλήψεις, ιδεοληψίες και παντός είδους διαπλοκές. Άνθρωπος φύσει ευγενής, ολιγαρχικής και απόλυτα ανιδιοτελής, δεν επεζήτησε ποτέ δημόσιες τιμές. Συνδύαζε ταυτόχρονα την αφοσίωση στους στόχους με το βαθύ αίσθημα δικαίου και με την υπεράσπιση των καθαρών αξιών. Με οξύνοια σπάνια και ευθυκρισία διετύπωνε ευθαρσώς τη γνώμη του και εξέφραζε άφοβα τις σκέψεις του επί σημαντικών ζητημάτων, αδιαφορώντας εάν θα ήταν ή όχι αρεστός· επέλεγε ωστόσο πάντοτε τη μετριοπαθέστερη διατύπωση.

Πίσω από τη “δωρική” του προσωπικότητα, η οποία εκδήλωνε μία υψηλή αίσθηση καθήκοντος και μια αποτίμηση της πραγματικότητας απολύτως δομημένη στην αντίληψή του για το “δέον”, ο Μενέλαος Τουρτόγλου διέθετε τον αγνό και νοσταλγικό ιδεαλισμό ενός γνήσιου Έλληνα της Ιωνίας, έμφυτη διακριτικότητα και ένα υπόβαθρο βαθιάς ανθρωπιάς. Η μεγαλύτερη τιμή στη μνήμη του σεμνού αυτού και αθόρυβου “ευπατρίδη” της επιστήμης μας είναι η συνέχιση του έργου του με την έκδοση και μελέτη των πηγών του βυζαντινού, μεταβυζαντινού και νεότερου δικαίου, στη θεραπεία των οποίων αφιέρωσε, με νεανική πάντα διάθεση, περί τα 50 έτη γόνιμης ερευνητικής εργασίας.

Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη
 Διευθύντρια Ερευνών-Διευθύνουσα
 Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου
 της Ακαδημίας Αθηνών